विश्वामित्र उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन

बेलीमाया न्यौपाने

दोस्रो वर्षको परीक्षा क्रमाङ्क : २८१४६३/०६७

त्रि.वि. दर्ता नं. ९-२-५०-१६७२-२००५

**त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय,
नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको
पाठ्यांश नेपा.शि. (५९८)
प्रयोजनका लागि**

प्रस्तुत

शोधपत्र

२०७०/2013

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

काठमाडौँ

निर्देशकको सिफारिसपत्र

नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली भाषा शिक्षा विषयको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत **विश्वामित्र उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र शोधार्थी बेलीमाया न्यौपानेद्वारा मेरो निर्देशनमा तयार पारिएको हो । अत्यन्त परिश्रम र लगनशीलताका साथ तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्रको मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

राजेन्द्र खनाल
(शोधनिर्देशक)
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
त्रि.वि., कीर्तिपुर

मिति: २०७०/०४/०३
Date: 18 July 2013

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा विभागकी छात्रा बेलीमाया न्यौपानेले स्नातकोत्तर (एम.एड.) तहमा नेपाली विषयको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गर्नुभएको **विश्वामित्र उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उपयुक्त भएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	**प्रा.डा. सुषमा आचार्य** (विभागीय प्रमुख)	....
२.	**प्रा.डा. पारसमणि भण्डारी** (शोध विशेषज्ञ)	....
३.	**श्री राजेन्द्र खनाल** (शोध निर्देशक)	....

मिति : २०७०/०४/१४
Date: 29 July 2013

कृतज्ञताज्ञापन

शोधकार्य आफैँमा गहन र जटिल विषय हो । शोधकार्य पूरा गर्नका लागि कडा परिश्रम तथा धैर्यको आवश्यकता पर्ने कुराको यथार्थको बोध यस अनुसन्धानका क्रममा भएको छ । प्रस्तुत शोधपत्र निर्माणको सुरुवातदेखि अन्तसम्म मलाई विभिन्न व्यक्तित्वहरूले साथ र सहयोग प्रदान गर्नु भएको छ जसप्रति म हार्दिक कृतज्ञ छु ।

अनेकौँ व्यक्तिगत व्यस्ततालाई एकातिर पन्छाएर पनि आफ्नो अमूल्य समय दिई शोधपत्रको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म मलाई अनवरत सहयोग, कुशल निर्देशन दिनुहुने श्रद्धेय गुरु श्री राजेन्द्र खनालप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी यस शोध लेखनका क्रममा आइपरेका कतिपय कठिनाइ तथा अन्यौलताहरूलाई स्वभाविक रूपमा निवारण गरिदिनु हुने विश्वामित्र उपन्यासकी सर्जक इन्दिरा प्रसाईंप्रति म ऋणी छु । शोधपत्रको निर्माणका क्रममा विभिन्न सल्लाह तथा सुझाव दिई सहयोग पुऱ्याउने नेपाली भाषा शिक्षा विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति म सदा ऋणी रहने छु ।

मलाई यस धरतीमा जन्म दिई संसार देखाउने तथा शिक्षाको बाटोमा सफलता प्राप्तिका लागि सदा आशीर्वचन दिने मेरा पूजनीय मातापितालाई मेरो सम्पूर्ण सफलताको श्रेय जान्छ । साथै स्नातकोत्तर तहलाई पूर्णता प्रदान गर्न हरेक तवरले सहयोग गरी आजको अवस्थामा पुऱ्याउनु हुने मेरा आदरणीय दाजु खिलाशर्मा न्यौपाने, प्यारी बहिनी पार्वती न्यौपाने, आत्मीय साथीहरु गोविन्द शर्मा तथा देवकला भण्डारीलाई धेरै धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा आफ्नो अमूल्य समय दिएर शोधपत्र निर्माणका निम्ति कम्प्युटर टङ्कन गरेर सहयोग गर्नुहुने 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरप्रति धन्यवाद प्रकट गर्दै प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली भाषा शिक्षा विभाग समक्ष पेश गर्दछु ।

....

शोधार्थी

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

शोधसार

शोधशीर्षक	:	'**विश्वामित्र** उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन'
शोधार्थी	:	बेलीमाया न्यौपाने
शोधनिर्देशक	:	श्री राजेन्द्र खनाल
विभाग/ क्याम्पस	:	नेपाली भाषा शिक्षा विभाग विश्वविद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुर
शैक्षिक सत्र	:	२०६६/०६८
जम्मा अध्याय	:	५
पृष्ठसङ्ख्या	:	८५+१२

शोध प्रक्रिया

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह, एम.एड. दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ को आवश्यकता पूर्तिका निम्ति तयार पारिएको हो ।

यो शोधपत्र लैङ्गिक अध्ययनको सैद्धान्तिक स्वरूपको परिचय दिने, विश्वामित्र उपन्यासको लैङ्गिक अवस्थाको पहिचान गर्ने, विश्वामित्र उपन्यासको लैङ्गिक चेतना प्रस्तुत गर्ने र विश्वामित्र उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको मूल्याङ्कन गर्ने जस्ता उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ ।

शोधविधिमा पुस्तकालयीय विधिलाई मुख्य रूपमा अवलम्बन गरिएको र अध्ययन विश्लेषणमा वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक विधिलाई उपयोग गरिएको छ । यस शोधमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा पिलग्रिम्स प्रकाशनद्वारा प्रकाशित **विश्वामित्र** उपन्यासलाई लिइएको छ । त्यसै गरी द्वितीय स्रोतका रूपमा लैङ्गिक अध्ययनसँग सम्बन्धित पाठ्यपुस्तक, शोध प्रतिवेदन, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचना, शोध निर्देशकको निर्देशन आदिलाई लिइएको छ । पाँच अध्यायमा संरचित प्रस्तुत शोधपत्रको अध्याय एकमा शोध परिचय, अध्याय दुईमा पूर्वकार्यको पुनरावलोकन, अध्याय तिनमा सैद्धान्तिक अवधारणा, अध्याय चारमा व्याख्या विश्लेषण र अध्याय पाँचमा निष्कर्ष र सुझावलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

शोध निष्कर्ष

- पात्रगत दृष्टिले **विश्वामित्र** उपन्यासमा समानता रहे पनि उत्पादक भूमिकामा महिला र पुरुषको समान भूमिका रहेको पाइयो । तर पुनर्उत्पादक भूमिकामा भने पुरुष सहभागिता कमै रहेको पाइयो ।
- उपन्यासमा नारीहरू सुरुमा स्वतन्त्र भएर नराम्रो बाटोतर्फ लागे पनि पछि नराम्रो बाटो परित्याग गरेका छन् । तर पुरुष पात्रहरू भने राम्रो बाटोतर्फ लाग्न सकेका छैनन् ।
- भाषिक दृष्टिले हेर्दा उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा केही मात्रामा लैङ्गिक असमानता देखिए पनि समग्रमा समानता पाइन्छ ।
- पुरुषले नारीलाई भोग्य वस्तुका रूपमा मात्र लिने गरेको तीतो यथार्थ प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा पुरुषलाई यौन पिपासुको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।
- हतारमा निर्णय गरेर फुर्सदमा पछुताउन नहुने भन्दै आफ्नो निर्णयमा अडिक हुन नसक्ने विश्वामित्रजस्ता धोकेवाज पुरुषले नारीको जीवन तहसनहस पार्दै मृत्युको मुखतर्फ धकेलेको तीतो यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ ।
- एक अर्काको प्रेम र भावना बुझेर पति-पत्नी सहयात्री भई अघि बढ्नुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ ।
- नारीलाई खराब बाटोतर्फ डोऱ्याउने हात पुरुषको नै भएको दाबी गरिएको छ ।
- धनको प्रलोभनमा परेर चरित्रहीन केटीलाई समेत विवाह गर्न पछि नपर्ने पुरुषको नीच प्रवृत्तिलाई उदाङ्गो पारेको छ उपन्यासले ।
- उपन्यासले पतिलाई देवता मान्दै उसका अन्याय, अत्याचार र शोषण सहन नहुने भन्दै प्रत्येक नारीलाई सचेत गराएको छ ।
- पुरुषका छली, कपटी र नीच प्रवृत्तिका कारण आज हरेक नारीहरू जीवनदेखि हार खाएर मृत्युलाई अँगाल्न विवश छन् भन्ने कुरा उपन्यासमा दिइएको छ ।

- तत्कालीन राणाहरूको भोग, विलासी प्रवृत्तिको उद्घाटन गर्नुका साथै नारीलाई खेलौना सम्झने नीच पुरुष प्रवृत्तिको उद्घाटन गरिएको छ।
- जिब्रामा पारिएको पोटासियम साइनाइडभन्दा मनमा रोपिएको पोटासियम साइनाइड बढी भयानक हुने कुरा उल्लेख गर्दै नारी जतिसुकै ठूला शारीरिक पीडा सहन सक्छे तर मनको पीडा सहन सक्दिन बरु मृत्युलाई अँगाल्न सक्छे भन्ने यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ।
- नारीको हृदयलाई होइन उसको शरीरलाई मात्र प्रेम गर्ने पुरुषको नीच प्रवृत्तिलाई उदाङ्गो पारिएको छ।

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

वि.सं.	:	विक्रम सम्वत्
प्रा.वि.	:	प्राथमिक विद्यालय
नेपा.शि.	:	नेपाली शिक्षा
डा.	:	डाक्टर
ने.वि.सङ्घ	:	नेपाल विद्यार्थी सङ्घ
स्व.	:	स्वर्गीय
सु.प.	:	सुदूर पश्चिम
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृ.	:	पृष्ठ
अप्र.	:	अप्रकाशित
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ना.सु.	:	नायब सुब्बा
नि.मा.वि.	:	निम्न माध्यमिक विद्यालय

विषयसूची

		पृष्ठ
अध्याय एक : शोधपरिचय		१-५
१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधप्रयोजन	१
१.३	समस्याकथन	१
१.४	शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.५	अध्ययनको औचित्य	२
१.६	अध्ययनको सीमाङ्कन	४
१.७	शोधविधि	४
१.८	अध्ययनको रूपरेखा	५
अध्याय दुई : पूर्व कार्यको पुनरावलोकन		६-११
२.१	परिचय	६
२.२	शोधकार्यसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको पुनरावलोकन	६
२.३	पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाको पूर्वकार्यको पुनरावलोकन	१०
अध्याय तिन : लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक अवधारणा		१२-३४
३.१	लैङ्गिकताको परिचय	१२
	३.१.१ प्राकृतिक लिङ्ग (सेक्स)	१३
	३.१.२ सामाजिक लिङ्ग (जेन्डर)	१४
३.२	लैङ्गिकताको परिभाषा	१५
३.३	लैङ्गिक अवधारणाको विकास	१६
३.४	लैङ्गिक अध्ययनको क्षेत्र	२०
३.५	लैङ्गिक अध्ययनका आधारभूत मान्यताहरू	२१
३.६	लैङ्गिक समानता र समता	२२
	३.६.१ लैङ्गिक समानता	२३
	३.६.२ लैङ्गिक समता	२४
३.७	लैङ्गिक भूमिका	२५
	३.७.१ उत्पादक भूमिका	२६
	३.७.२ पुनर्उत्पादक भूमिका	२६
	३.७.३ सामुदायिक भूमिका	२६
३.८	सशक्तीकरण	२७

३.९ यौनिकता २७
३.१० पितृसत्ता २९
३.११ नारीवाद ३०
३.१२ लैङ्गिक दृष्टिकोण ३१
३.१३ जेन्डरको भाषा ३३
अध्याय चार : विश्वामित्र उपन्यासको विश्लेषण ३५-७९
४.१ उपन्यासको परिचय ३५
४.२ उपन्यासको परिभाषा ३६
४.३ उपन्यासकार इन्दिरा प्रसाईंको परिचय ३८
४.३.१ जन्म ३८
४.३.२ शिक्षा ३९
४.३.३ रुची र स्वभाव ३९
४.३.४ पेसा ४०
४.३.५ लेखनको प्रारम्भ, प्रेरणा र प्रभाव ४०
४.३.६ समाजसेवी व्यक्तित्व ४१
४.३.७ राजनैतिक व्यक्तित्व ४२
४.३.८ साहित्यिक सङ्घ संस्थामा संलग्नता ४४
४.३.९ पुरस्कार र सम्मान ४५
४.३.१० विभूषण र अलङ्कार ४५
४.३.११ इन्दिरा प्रसाईंका साहित्यिक लेख रचना तथा कृतिहरू ४५
४.४ उपन्यासकार इन्दिरा प्रसाईंका उपन्यास ४७
४.५ उपन्यासकार इन्दिरा प्रसाईंका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू ५०
४.६ विश्वामित्र उपन्यासमा प्रयुक्त लैङ्गिक अवस्थाको अध्ययन ५३
४.६.१ भूमिकापरक अध्ययन ५४
४.६.१.१ उत्पादक भूमिका ५५
४.६.१.२ पुनर्उत्पादक भूमिका ५६
४.६.१.३ सामुदायिक भूमिका ५७
४.७ चरित्रपरक अध्ययन ५८
४.७.१ मेनका ५९
४.७.२ विश्वामित्र ६०
४.७.३ सुमित्रा ६१

४.७.४ ओजस्वी ६२
४.७.५ उमा दिदी ६२
४.८ विचारपरक अध्ययन ६३
४.९ उपन्यासमा प्रयुक्त लैङ्गिक चेतनाको विश्लेषण ६५
४.९.१ लैङ्गिक समानता र समताको विश्लेषण ६६
४.९.२ उपन्यासमा सशक्तीकरण ६८
४.९.३ विद्रोही भावना ६९
४.९.४ वैचारक परिवर्तन ७१
४.९.५ पितृसत्ता ७३
४.१० उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन ७५
अध्याय पाँच : निष्कर्ष र सुझाव ७९-८४
५.१ निष्कर्ष ७९
५.२ सुझावहरू ८२
५.३ भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शीर्षकहरू ८२
सन्दर्भसामग्री सूची ८३

व्यक्तिवृत्त

नाम	:	बेलीमाया न्यौपाने
ठेगाना	:	भानु गा.वि.स., वडा नं. १, तनहुँ
बुवाको नाम	:	गिरिराज न्यौपाने
आमाको नाम	:	गिरीमाया न्यौपाने
लिङ्ग	:	महिला
राष्ट्रियता	:	नेपाली
धर्म	:	हिन्दू

शैक्षिक योग्यता विवरण

तह	संस्था	उत्तीर्ण वर्ष	श्रेणी
प्रवेशिका (एस.एल.सी.)	श्री हिमालय माध्यमिक विद्यालय, तनहुँ	२०५८	पास
आइ.ए. (प्रवीणता प्र.प. तह)	श्री हो.रा.लो.शा.शि.स. उ.मा.वि., तनहुँ	२०६२	द्वितीय
बी.एड. (स्नातक)	बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल	२०६५	प्रथम
एम.एड. (स्नातकोत्तर)	विश्वविद्यालय क्याम्पस, त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं	२०७०	